

ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ, ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ, ԱՐԻՒՆՍՏԳԻՏԱԿԱՆ

ԺԱՆՎԱՐ 1897

Ճարձկնաձ 10 ֆր. ոսկի — 4 դր.:
Անցամանակ 6 ֆր. ոսկի — 2 դր. 50 կ.:
Մեկ թիւ կ'աւժե՛ 1 ֆր. — 50 կոպ.:

ԹԻՒ 5, ՄԱՅԻՍ

ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ

ՄԱՅԵՆԱԳՐԱԿԱՆ

Ս. ԳՐԻՂ ԵՐԵՎԱՆԻ ԱՐԺԵԷԷ ՀԻՆ
ՀՈՅՈՒ ԶՈՎ*

այսքը քրիստոնէութեան
գառնալէն ետքը՝
անխնայ եռանդ
մ'ունեցան իրենց
զարգացած ու յա-
ռախալէ՛մ գրայի-
նեբուն մասնա-
գրական գանձեր՝
իրենց սեպհակա-
նելու: Իրենց ա-
ռաքին բազմաքն էր՝ Ս. Գրիգը խոբերը մայրենի
լեզուին հեշտական հնչիւններովն լրել: Այս բաղ-
անալը շատով կատարուեցաւ: Ս. Գրիգը Մեծ-

1 ՑԻ՝ Quadro delle opere di vari autori Anti-
camente iradotte in armeno. Venezia 1825-

* Դր. Սիմոն ԱՆԵՐ ՏԵՐԻՄԶԱԿԱՆ աստուածաբա-
նական եռամսնայ թիւթին 1896 թ. Թոտոն մէջ
(էջ 463—489) «Zur Geltung der hl. Schrift bei den
alten Armeniern» վերնագրով յօդուած մը գրած է, զոր
շարհկանութիւնէ գուրկ ըջայալած՝ թարգմանութեամբ
մեր ընթերցողաց կը ներկայացընենք: — Միայն մուս-
ղիբ ընել կու տամք՝ որ ինչ ինչ կէտեր ուրշափ ալ

բովկայ աւ Սահակայ օրովը թարգմանուելով ժո-
ղովրդեան ազգային ստացուածքն եղաւ: Ամենայն
կերպով կ'աշխատէին շարմարտութեան այս մեծագին
գանձաւն իմաստին թափանցել: Եղիլէ՛, որ Վար-
դանանց պատերազմը գրած է, գովութեամբ կը
խօսի Վարդանայ՝ այս ազնուական տաճմ սերեալ
զօրավարին վրայ՝ բռնելով թէ երիտառարը հաստիկն
քաջ հմուտ էր թէ հին եւ թէ նոր կտակարանի:
Նոյն պատմագիրը՝ կ'աւանդէ մեզն այն խօսքը
կամ ճառը, զոր Ղեւոնդ խօսած է Պարսից գէմ
մղուած կրօնական պատերազմին մէջ Հայերը քա-
շախերէալ նպատակաւ: Ղեւոնդ այս ճառին մէջ
Ս. Գրիգէն բազմաթիւ օրինակներ յառաջ բերելն
ետքը՝ կը յաւելաւ: «Եւ այլ զի՛նչ եւս երկրորդ եջից
առաջի ձեռնոյ քաջ նահատակութեանդ, զի քան
զին տեղեկագոյնը եւ հմուտը էք սուրբ կտակա-
րանայն:» Նմանապէս իրմէ՛ գիտելը թէ միանանց
պաշտօնն էր՝ Աստուծոյ ատուած շնորհաց չափուն
համեմատ եւ լսողները միթարեալ համար՝ ումն
կողմանէ եկողներուն սուրբ Գրիգը ընկնել:

Այս սուղըր պիտի ծանօթացընեն մասամբ
այն ճոխութիւնը, զոր Ս. Գրիգը կը վայելէր իւր
գերբնական նկարագրին բերմամբ: Պէտք է քննել
միանգամայն թէ հին Հայերն ո՞ր գրքերը կ'անտա-
կան կը համարէին: Հին ազգի մը քաջ ներշնչա-
լեան վարդապետութեան արժէքը՝ մեզի համար

արամուծեամբ գրուած ըլլաւ, անըզուրկնիկ կ'երեւան.
կանն զի նշխարալը Ս. Գրոց լատին թարգմանութիւնը
(Vulgata) առնելն ունենալով՝ կը կարծէ թէ նայ մատ-
նագիրսնն այսինչ կամ այն տեղը կ'աւանդուին, եւ կամ
այն տեղէն աւելուած են, մինչ լատին թարգմանութեան
ընծայած իմաստն նայ թարգմանութեան մէջ կամ
բոլորովնն եւ կամ զոտ մասին կը պակսի: ԹՐԳՐՐ.

1 Եղիլէ՛ ծանօթագրութիւնը, ՂԵՆ. 1850, էջ 81:

2 Անդ. էջ 84 եւ 5:

3 Անդ. էջ 181:

նայն ազգին ընդունած կանոնակն գրոց յուշակին ընդարձակութենէն կարեւոր ունի՝ Բայց տառի՝ այս Գորցը Արիւնց եկեղեցւոյ մատենադարձութիւնն ինքեմն տոհմ կ'ընծայէ՝ այսպիսի հետազոտութեան։

Ս. Գրոցը հայերէն թարգմանութեան հնու-
թեան ու ծայման ինքոյն՝ մինչև հիմա՝ իբր
պատմական յառաջ կ'ընթակէր գիտաւարար այն
տեղեկութիւնը, զոր խորհրդային իւր Հայոց պատ-
մութեան մէջ հաղորդած է։ Խորհրդայն այ հաղոր-
դածն այն առաւելութիւնն ունի նկատմամբ Ղա-
գար Գորցեցւոյ հաղորդածին, որ նաեւ Ս. Գրոց
կանոնին, գէթ հին կտակարանին, յիշատակու-
թիւնը կ'ընէ։ Մինչդեռ Ղազար՝ երկու կտակա-
րաններն ալ ամբողջապէս թարգմանուեցան րոտ-
լով կ'ընտանայ, Խորհրդայն՝ հին կտակարանին
թարգմանեալ գրոց թիւր 22 կ'ընէ։ Արդ խոր-
հրդայն այս խօսքը՝ Գորցեցւոյն երկու կտակա-
րաններն ալ ամբողջապէս թարգմանուեցան րոտին
հետ միայնեմը՝ կ'ըստենք՝ որ գրականապէս
կ'արդարանայ այն երթագրութիւնը, զոր ի յառա-
ջագումն (a priori) իսկ ընել ներքին էր, թէ յա-
մանայ գէպս այն գրքերը թարգմանուեցան, որոնք
իրեն կանոնակարն կ'ընկառուէին։ Մարկոս տուած
տեղեկութիւնն ալ այնպէս պէտք է հասկնայ, որ
նախկին Հայոց հին կտակարանին կանոնը 22 գրքը
միայն կ'ընդունէր։

Հայոց հին եկեղեցին արդեօք Ս. Գրոց կա-
նոնին այս կամ այն գրքերը չէր ընդունած. արդեօք
Ս. Գրոց երկրորդականն գրքերը մերժած էր։
Արդ՝ հայերէն Ատուածաշուքնը՝ ինչպէս որ
մեր առջեւն ունիւր, թարգմանութեան թարգմանուած է։
Բնական հետազոտութիւնը վերին խախ-
տեց այն ընկալեալ երթագրութիւնը, որ խորհրդա-
յն առաւելութիւնն ունիւր Հայոց պատմութիւնը՝ Ի. Գա-
րսին մէջ ապաք համանուն եպիսկոպոսին կ'ընծայէր,
եւ նայն գրոց յօրինման ժամանակը Զ. եւ Թ. Գա-
րսեան մէջ կ'ընէ։ Արդեօք այս պատմագրու-
թեան տառամուտն ըլլալը րոտական է Ս. Գրոց
կանոնին վրայ տուած ծանօթութիւնը անհիմն
համարեալ։ Ոչ, Խորհրդայնը՝ Ս. Գրոց թարգմա-
նութեան վրայ տուած տեղեկութիւնը Գորցեցւոյն
տուածին հետ այնպէս կ'ընտանային, որ թէ
էլ ինչ տարբերութեան պատճառ ալ կարելի ալ
չըլլայ Խորհրդայն գրքարկութիւնն ուղղակի կտուտ
ուենեալը հաստատել, ամպին անուղղակի կտուտ
ուենեալը կամ երկուքին հաստատեալ այսիւրե-
մօք տուած ըլլալը պէտք է որ ընդունինք։ Գոր-
ցեցւոյն տուած տեղեկութիւնը Ե. Գարսեան 70 կանոն
թիւն ականեմն ըլլալուն՝ Ս. Խորհրդայն պատմութիւն

աղբիւրն ալ այն կանոնագրոյն ժամանակէն պիտի
ըլլայ։ Այս պատճառաւ ալ ինչ ինչ մանրամաս-
նութիւն միայն հաստատուած կտուտն ունենայով
կարելի է սխալ յատկութեամբ կամ անճշդ
կտակարան համարել։ Նկատելով հայկական եկեղե-
ցւոյ յառաւելութիւնն անկախութիւնը՝ Հայոց Աս-
տուածաշուքն յառաւելութիւնն ընտրել թարգմանուած
ըլլալն արդեօք չէ՞ որ Հայք նաեւ իրենց յատուկ
Ս. Գրոց կանոն ունենային։

Խորհրդայն տուած տեղեկութիւնը ճիշտ
երթագրութիւն՝ պէտք է որ այն երկու կտակա-
րանն, որոնցմով երթագրեալ իրականութիւնը
կրնայ մեկնուիլ. — գէթ մին իրագործուած ըլլալ,
Գրական վիպութեան պակասութեան պատճա-
ռաւ՝ առ յիշեալ հնարարը երթագրութիւնը
թէ Հայոց իրենց կտուտած ընտրութեանց վրայ
յենայ։ Ս. Գրոց ինչ ինչ գրքերը մերժած ըլլան,
շատ թէթեւ հաստատականութիւնն ունի։ Աւելի
պարզով կ'ընտրուի այն երկուքը երթագրութիւնը՝
թէ Հայերն հին կտակարանին ինչ ինչ գրքերն
անոր համար մերժած են, վասն զի Երեւոյք ալ
զանոնք կ'ընտրէին իրենց կտուտած հետազոտու-
թեամբ։ Երբեք գարնն սկսեալ յերևանն ելած է
այն կարծիքը՝ իբր թէ Երեւոյ կանոնը քրիստոնէից
համար ալ պարտաւորել ըլլալ։ Հայ մատենագրոց
ըով կ'ըստենք նշաններ, որոնք կ'ընտրեն թէ
հրեական տառով եւնայ տեղեկակ էին՝ ուղղակի
կամ քրիստոնէից միջնորդութեամբն անոնց ծա-
նօթանալով։ Եւնայի գիտէ որ Երեւոյք կը հաւատան
թէ Գրական երկրորդ անգամ պիտի գայ, ժառ-
պարհը պիտի վերէ եւ Երեւոյքէն՝ միւսանգամ
պիտի շինէ։ Նմանապէս գիտէ Լեւոյք քրիստոնէ
նկատմամբ աւանդածը՝ Եւնայի աւանդութիւնն
գիտէ, որ Գ. Թագաւորաց ԺԶ Զիւնոյն 34 հա-
մարդ տալէն կ'ըմբէ։ Երեւոյք քաղաքը երկրորդ
անգամ՝ հին քաղաքին խառնահայր՝ Սագմոյ կող-
մեր շինուեցաւ։ Նմանապէս գիտէ թէ Գորցեցւոյ
ՀԱ. Սագմոյ Սագմոյնի վրայ կ'առնուին ընդգէմ
Թարգմանութեան ընտրածն անոնցմով թարգմանութեան՝ որ
Մարկոսի վրայ կ'առնուին։

Իսկ թէ յիշեալ կտակարանութեան եւ ոչ
մին իրագործուած է, այն տուած Ս. Խորհրդայն
տուած տեղեկութիւնը թէ ի մասին կանոնակարն
եւ թէ ի մասին թարգմանեալ գրոց թուայն իրեն
որով՝ պէտք է ընտրել. վասն զի Գորցեցւոյն քաղա-
յայն կ'ընէ թէ երկու կտակարաններն ալ ամբող-
ջապէս թարգմանուեցան։

Յաւորք աղբիւրս մէջ պիտի ընենք՝ թէ
հայ մատենագրութիւնը Ս. Գրոց կանոնին ինչ
վիպութիւն կու տայ։ Ուսումնասիրութեան մէջ
առնուած են միայն Եւնայի՝ «Եւնայի աղբիւր»
(450ին) գործովը, Ղազար Գորցեցւոյ՝ Հայոց Աս-
տուածաշուքն եւ առ Վասն Մարկոսեան թիւնայն
(470ին), եւ Եւնայի (449 — 480), Եւնայի գործերն

1. Եւն. L. Hug, Einl. ins N. T. էջ 398 եւն.
A. Maier, Einl. ins N. T. էջ 558. Kirchenlexikon II,
սխ. 729—30. Kaulen Einl. էջ 170։

2. Գ. Եւն.

3. Գառմ. Հայոց, Վենետ. 1891, էջ 52։

4. Vetter, Ի Kirchenlexikon, Moers v. Ch. ք. Լու-
էջ 1357 եւն. — Սյա յօդուածին թարգմանութիւնը
տես Վալիպիւմ աշխատանքներ Սայազլու Պ. Փ. Թ. Թ.
Թ. Թ. (Վիեննա, 1896) գործին մէջ ԼԷ 37—30, Նոր-
պալս «Հանգ. Ամս » 1893, Թ. 19, ԼԷ 371։

5. Kaulen, Einl. էջ 28։

6. Եւն. Եւնայի, Եւնայի աղբիւր, Գոր. Ս. Թ. էջ 106։

7. Եւն. Գոր. Գ. Ե. էջ 285։

8. Կեանքի թիւն Եւնայ, մատենագրութիւնը,
էջ 174։

9. Եւն. էջ 181։

նկատողութեան կ'առնուէր Վարդանանց պատեա-
րազմին պատմութիւնը, Միանանց իրարար, Հայր
մերի եւ Դոնիդոց եւ Յետուայ ու Դատաւորաց գրոց
մեկնութիւնները: Իւր սնուամբը մեղի հասած
ճառերուն հարազատութիւնը կասկածելի է՝ ոճոյն
տարբերութեանը պատճառաւ: Սակայն թարսը
լերան վրայ այն ճառերուն տուած տեղեկութիւնը՝
թէ հոն երբեք սրբավայրը կան, նման է 570 կմ Մատո-
նիոսի աւանդածին: Ի՞նչու աստի՛ այս ճառերուն մէջ
Պետրոսի գլխաւորութեան եւ Հռոմէական եկե-
ղեցւոյ վրայ շատ գեղեցիկ վկայութիւններ կան,
այնպէս որ Զ. Գարուս Հայոց հերձուածէն յառաջ
պէտք է որ գրուած ըլլան: Ըստ այսմ՝ եղիշէն շատ
եղբոր գրուած չեն, եւ այս պատճառաւ ասոնցմէ
ալ կ'օգտու՛մ ընելու բաական հիմ կամ Եովհաննու
Մանդակունայ ճառերն ալ — արեւ Տարագա-
տութեան վրայ նմանապէս կասկած կայ,՝ —
գործածեցիք: Վասն զի գո՛տաւոր կրնան աւելի
ուշ ժամանակէ ըլլալ: Էնդիսկայ՝ ինչպէս եղիկայ
իրեւ Բագրեւանդայ եպիսկոպոսի, Եովհ. Ման-
դակունայ իրեւ կամ թողիկոսի հայ եկեղեցւոյ
մէջ բռնած գիրքը իրենց վկայութեան յաբգը
մեծապէս կ'աճեցընէ: Մէկով մասեւորաց տուած
տեղեկութիւններն ալ զուրկ չեն այն յատկու-
թիւններէն, որոնք անոնց կրնական կարծիքներն
իրեւ եկեղեցական դատմութեան արտայայտու-
թիւն կը ներկայացընեն: Հատարի կռուոյն տարբ.
մասամբ մէկ կողմ գնեմէն եւ մասամբ աստուա-
ծային ճշմարտութեան համարեղութիւններով եւ
զրկումներով մարտիրոսութեան հոգին ցոյց տայնէ
եղբոր՝ յերտաւորութեան համար իրենց զգացած
ողեւարութիւնն էր՝ որ գրինք իրենց ձեռքը կռ.
տար: Գլխաւորաբար յիշեալ գրոց մէջ գտնուող
Ս. Գրոց կուսակալի կը ցուցընեն անոնց Ս. Գրոց
կանոնին ինչ գրքեր բովանդակելու: Ասոնցմէ գտտ
մտադրութեան արժանի ուրիշ ցուցումներ ալ
կան: Վերջապէս ուր որ ազգային մաստնադրու-
թիւնը կը լուծ, հոն՝ տարազգի եկեղեցական մա-
տնադրաց եւ արքայ Հայոց գրուածոց հանդէպ՝
անոնց բռնած գիրքը կրնայ խնդիր լուստօրել:

Սրբէն վերը յիշեցիր եղիշէն՝ Դոնիդոց,
Բեռուայ եւ Դատաւորաց գրոց ինչ ինչ մասերուն
վրայ գրած մեկնութիւնը: Արդ այս մեկնութիւնը՝
նոյն գրոց Հայոց տատաւածաշնչին մասն ըլլալը կը
ցուցընէ, որոնց կանխական արժէք ունենային
արդեն աւրիշ կողմանէ ալ վկայուած է: Եղիշէն
Նոյն գիրքը վկայութեան կը կոչէ իրեւ Մարիանէ՝

1 Vetter' Nirschele Հայրաբնութեան մէջ —
Փ. I, Թ. I, րդ այս Հայրաբնութեան մէջ գրած յօդուածը
խաղաղութիւնը տես նոյն ուսուցչականին յօդուած-
անոց բովանդակող վերոյիշեալ օրոյն մէջ՝ ԼՂ 64—115:
2 Գ. Kappeler, Wanderfahrten und Wallfahrten
im Orient.
3 Գ. Կեննիպան 1880 Տրուտարաբնութեան յաւա-
յարանք եւ Պապական ոգրմութեան անանկաց, Դաւին
խաղ. թարգմանութեան յաւաքարանք թ. Թոյնոյն:
4 Եղիշէն գրքին համար ու. Եղիշ, անդ, էջ 25: —
Եղիշ, էջ 78 և 20: — Թուղթ Վարդապ. Փարպեղոյ,
էջ 644—651: Թեոֆան (Ե. 13) համար ու. Եղիշ էջ 94,
Ս. 23: Դատաւորաց համար Եղիշ անդ, էջ 84:

Աստուծոյ հոգւով լեցուած այս մարգարէն
գրուած: 1 Թուոց Ի. Գլուխն: 2 Եւ Երկրորդ օրինաց
Լ. 10: 3 համարն է՝ կ'անցարիէ: 4 Երկրորդ օրինաց
Լ. 10: 5 համարն մէջ Եղիշէն Հռոմէայ գրոց բովան-
դակութեան վրայ ալ անհարկութիւններ կ'ընէ: 6
Եղիշէն Եւ Փարպեղի՝ գիտեն թէ Սամուելի գրքերը
կրնական ճշմարտութեան աղբիւր են: 7 Եղիշէն Թա-
գաւորաց գրքերը Ս. Գրոց մաս կը նկատէ եւ
ի վկայութիւն կը կոչէ: 8 Նոյն մասեւորագրին
Բ. Գրքին Ժ Զ համարը հիմնուած է եղբայ
Ս. Գլխոյն առաջին համարին եւ կամ Բ. Միացոր-
աց Ժ Զ. Գլխոյն 22: համարին վրայ: Բայ աստի՛
արդէն Ե. Գարուս Եփրեմայ՝ Միացորաց մեկնու-
թիւնը՝ հայերէնի թարգմանեցաւ եւ Եղիշէն
խաշեւութեան ճառին 10 մէջ յայտնապէս եղբայ
գրոց վրայ անհարկութիւնը կան: Եղիշէն՝ Եղիշէն,
Երեմիա, Եղիշէն Եւ Դանիէլ մարգարէները բա-
ցայտաւ կը յիշէ, եւ այս գրքերը վկայութեան
կոչելու կերպով ու վարձանէն կը տեսնուի՝ որ գա-
տնէ իրեւ յայտնութեան աղբիւր, իրեւ կանո-
նական գրութիւն կ'ընդունին: 11 Նոյն կ'ընեն այլ
մաստաւորել ալ: 12

Փոքր մարգարէներն յականէ յանունէ կը
յիշուին Ամով Գ. 13, 18 Զաքարիա Ժ. 1 Եւ
Զ. 11, 14 ինչ Մարգարային բովանդակութիւնն
կտոր է: 15 Նամակային ի վկայութիւն կը կոչուին
Եովհանն, 16 Մարիամ, 17 Անգէլոս եւ Միքէլէ: 18
Բանաստեղծական գրքերն իրեւ հաւատարմագրին
կը յիշուի եղիկայ Ժով Երթոյ՝ 9 գիրքը: Եղիշէն
աստեղէն բառ առ բառ յառաջ կը բերուի Ե. 5, 20
իսկ Վարդա Երգ երգոյն Գ. 10 համարը՝ 21 կը գործ-
ածէ: Հաստ բովանդակի. եւ վկայութիւնը Սաղմուն-
ներէն, որոնց թիւը եղիշէն 150 կը զնէ: Փարպեղի
Ի. Եւ Կ. Սաղմունքը Եփթեմանից կարգին

- 1 Անդ. էջ 27:
- 2 Անդ. էջ 182:
- 3 Անդ. էջ 83:
- 4 Անդ. էջ 173:
- 5 Անդ. էջ 170: Բ. Ժ Զ:
- 6 Պատմ. էջ 210 Եւ Տրու. 1891:
- 7 Եղիշ, էջ 161: Բ. Ժ Զ: Թագաւորաց Ժ Զ:
- 8 Անդ. էջ 185:
- 9 Գ. Quadrato Եւ. էջ 21:
- 10 Գ. անդ. 262:
- 11 Եղիշէն համար՝ ան Եղիշէն Բ. Ի. էջ 183: —
Եղիշէն՝ Ա. Ի. էջ 82 Եղիշ. Ա. 2: Երկրորդ համար՝ Եր-
նի Բ. Ժ. էջ 170: Եղիշ. Ա. 5: Եղիշէն համար՝
Եղիշէն Բ. Ի. էջ 85 Եղիշ. Ա. Եղիշ. Ա. Եղիշէն համար
(գլուխ առեւանգ) ան Եղիշէն Բ. Ի. էջ 85 Եւ. Ե.
- 12 Փարպեղի էջ 52, 102, 680: Թուգ. Մարգար. էջ
14, 51, 83: Եղիշէն էջ 85 Եւ ուրիշ տեղեր:
- 13 Եղիշէն Բ. Ի. էջ 198:
- 14 Եղիշէն Բ. Ի. էջ 184 Եւ Բ. Ժ. էջ 151:
- 15 Եղիշէն Բ. Ժ. էջ 280:
- 16 Եղիշէն Բ. Ժ. էջ 154: Բ. Ժ. էջ 170 Եւ Թուգ.
- 17 Մանդակունի էջ 40:
- 18 Փարպեղի՝ Պատմ. էջ 682:
- 19 Եղիշէն. անդ. էջ 262: Եղիշէն Ա. Ի. էջ 93:
- 20 Ա. Ժ. էջ 77 Թուգ. Ա. Եւ ուրիշ տեղեր:
- 21 Բ. Ի. էջ 189:
- 22 Պատմ. էջ 225:

Համառայն յառաջ կը բերէ: Մ. Խորենացւոյ խորին համոմամա՝ Առակոյ գրքէն սկսած է Ս. Գրոց հայերէն թարգմանութիւնը:¹

Այս գրուցածներէն նախ եւ յառաջ կը տեսնուի՝ որ Հայք Ս. Գրոց մաս կը համարէին այն առաջնականո՞ք՝ գրքերը, գործեր Փարիսեցի բարբառներ օրինաց հակառակաբոս համարելով՝ կառնէին Երեւել կ'ազակէ, Ինչո՞ւ որ եղեկէի: Առակ-նեցի, ինչքէ երբոցն եւ Ժողովար՝ սրտնց գեմ՝ սեղոյած էր բարբառեաց քննութիւնը, Հայոց կանոնական Գրոց մէջը կը գտնուին եւ մկաբեբաւ պէս իրեն առտուային եւ Հոգւոյն սրբոյ տպե-րութեամբ գրուած գիրք կը յարգուին: Աւստի եւ սակարեկ է՝ որ Մ. Խորենացի Հրեից քննութեանց համաձայնեցով եւ առաջնականոց գրքեր գտելով Հայոց Ս. Գրոց կանոնը 22 գրքի ամփոփած ըլլայ: Նշանակաւ իրողութիւնը տեսնուէն ետքը՝ իմա-նապէս անկարելի է ենթադրել, թէ պատմագրին յիշած թիւը ստացուած է Հայոց՝ իրենց կատարած քննութեանց վրայ յիշելով՝ ինչ ինչ գիրք մերժե-լով: Ստոյգ է փոքր մարգարէներն շատերուն, Եսթերայ, Նեեմիայ եւն գործածուած բյուրեւա-պաշտոյնը կը պակսի: Բայց ինչ ինչ գրքերն կոչու-մ եղած չբոլորէն չի հետեւի՝ թէ ասորք Ս. Գրոց կանոնին մէջ չկային. մասնաւոր՝ երբ ինչիցը համաձայնարար սակաւամիկ մասնագրոց գրու-ածց մէջ գտնուած կոչմանց վրայ է: Այս ալ պէտք է դիտել՝ որ այն գրքերը, որոցմէ կոչում եղած չէ, մասամբ ըստ կազմութեան այն քոյն կը վերաբերին, որոնց կանոնականութիւնը վկայուած է, եւ մա-սամբ ըստ թուոյ՝ այլ քոյն հետ մէկ ամբողջու-թիւնը կը կազմեն:² Սրանց կանոնական նկարագիրը մասնագրութեան մէջ իմանապէս հաստատուած է: Այս կարգէն են դիտարկուող, Կցը, Նեեմի-ն եւ ԺԻ. փոքր մարգարէները. իսկ Եսթերայ համար ցուցուած է՝ որ Հայոց թով մուտ գտած չէ այն սկզբները, որով առ. ժամանակ մի քրիստոնեայք՝ այս գրքին կանոնական արժէքին վրայ կը կտու-ծէին: (Տես փոքր:) Հայոց Եկեղեցին ամեն առա-նականոց գրքերն սենէր:

Արդեօք երկրորդականո՞ք՝ գրքերը Հայոց Առաքածութեան մէջ ի սկզբին անդ չկային: Կա-րենացւոյ առած տեղեկութիւնն այս կերպով հաւ-կնույ փորձին ալ անագուտ աշխատութիւն է: Իրաւամբ մասնաւոր կ'ընէ կաշէն՝ որ Բովհ. Մանգալուսի Յովորիթ Տպարանէ թարգմանու-թեան վկայութիւններ յառաջ կը բերէ: Այս տեղերն են Գ. Թ. Բովորիթ Դ. 1 եւ Ի. 11՝ «Եւ-րպա սորմանութեան անանկաց» եւ նախ մէջ: Նայե

նախ մէջ նառախար կը յիշէ այն մէծ յարգը, զոր կուտով թիւնը հին օրինաց մէջ անեցած է: Այս խօսքն բոսծ ժամանակ որ մասնագիրներն աշգին տալէս սենէր: Կուտութեան հին կտակարանի մէջ վայելած յարգը ցուցնելու համար Սիրաբոյ ԻԶ գլխին 20՝ համար տողարար վկայութեան կը կոչուի:՝ Եւ սակայն այս պարագայն նկատելով՝ եւ մետ չեմ ենթադրելու, թէ Ե. Բովհ. Մանգալուսի նոյն գրքին կոչում կ'ընէ: Արդեօք իմաստութեան Դ. գլխին առաջին եւ երկրորդ համարներն աշգի տալէս սենէր: Արաւի որ ալ այս կարելի ըլլայ, սակայն առանց պատճառի պայպիսի ենթադրու-թիւն մ'ընելու իրաւունք չունինք: Այսին զի ով որ այն տեղոյն բառական իմաստը, որ ճիշդ խօսե-լով՝ ամուսնական այնպիսի հոգեւ զովութիւն մըն է, ուզէ ընդարձակելով մշտնջենաւոր կուտու-թեան վրայ աւանդ, որպէս զի իմաստութեան գրքին Հայոց թով կանոնական բայց Մանգա-կունիէն ցուցնէ, պէտք է նախ եւ յառաջ այս համարներուն յատուկ տեղերն եւ յալերը հա-մարեցուն միջնորդութեամբ յուսարանաւորն միտ գնելով՝ ապացուցանել թէ հայ հայրապետին ծանօթ էր նոյն մկնութիւնը, Վանապէս կըրոյ վերայիշեալ խօսքն անարտիւթիւն մ'ըլլալ Եւ-ր ի ինչոյ ԺԻ. 11 եւ ԺԶ. 26՝ համարներուն: Նայե գրքին ԺԶ. 18՝ համարը թիւերու կ'անարտի-կելին:՝ Եթէ «Երկիր իրեն զմմ հայեցի» խօսքը ԳԶ. Ը Ստոյմունէ վերադիտուած կոչում մը չէ: Եւրդիթոյ հոյ թարգմանութեանց կատարած է Եղեմակ՝ ինչպէս որ յայնապէս կը յիշուի: Ահր-Էնպէս Հայոց այս կաթողիկոսն խօսքին հինն ինչ որ ալ ըլլայ, եւ իւր ճառ եղան հարապաու-թեան վրայ կատարուած քննութիւնը ինչ որ-գիւնը ալ ասն՝ իմաստութեան ալ Սիրաբոյ գրքերը Հայոց կանոնին մէջ կային: Մեր այս բա-ռին վկայ է Եղեմակ՝ ամեն տարակոյս փարստելով: Առաւելով՝ միմիայն առնաւոր չբոլորն ապացու-ցանելու համար վկայութեան կը կոչէ Փարպեցւոյն՝ հետ իմաստութեան Ա. 13՝ համարը:՝ Եղեմակ Սիրաբոյ ԺԸ. 8 համարը՝ որ մարդկային կենաց եր-կարութեան վրայ է, «Առաւելոյ խօսք կ'անուանէ: Դանիէլի մարգարէութեան երկրորդականն մա-սանքներն ալ ծանօթ են Բարբառեայինց Եսթերա-պոյին: Ինչու որ կը պատմէ թէ ինչպէս Առաւելոյ սիրելին՝ այն միշտու պստնեմ, որ թուրքը կը ստուցանէ: Եւ մանկաց հնոցին մէջ եղած օր-հնութիւնը Ս. Գրոց (կանոնական) մասանց հետ ի միասին յառաջ կը բերէ՝ Առաւելադիտական աւե-լորդապաւութիւնը ցրած տանէ՝ որոշ չ'իմացարի Մակարապեցւոյ քոյն ծանօթ ըլլալը:՝ Բայց Եղեմակ

¹ Գրմ. Հայոց, փոքր յիշած տեղեր:

² Այսինքն Ս. Գրոց այն գրքերը, որոնց վրայ Եկեղեցւոյ մէջ ամենուրեք տարակոյս կուտ չէ:

³ Եւս. Kaulen, Einl. էջ 23, 24, 28:

⁴ Kirchenlexikon Հար. Գ. Esther՝ սիւն 830, Kaulen, Einl. էջ 232:

⁵ Այսինքն Ս. Գրոց այն գրքերը, որոնց վաւե-րականութեան վրայ Եկեղեցւոյ մէջ երբեք տարակոյս կար:

⁶ Einl. էջ 170:

⁷ Անգ. էջ 48, 51, 54:

¹ Pruner's Kirchenlexikon, Հար. Զ. սիւն 2017:

² Անգ. էջ 272, Գ. Ժ. 1:

³ Kaulen, Einl. էջ 170:

⁴ Թու. Գլխ. էջ 648, հմտ. իմաստ. Գ. 24:

⁵ Անգ. Ա. ԺԺ. էջ 75, հմտ. նաեւ Գ. Ե. էջ 208:

⁶ Անգ. Գ. ԺԳ. էջ 153:

⁷ Անգ. Ա. ԺԵ. էջ 64:

⁸ Անգ. Բ. ԲԵ. էջ 195:

⁹ Անգ. Բ. ԲԳ. էջ 180:

¹⁰ Անգ. էջ 81:

Մոկորայեցւոց գլխերն իբր Աստուածաշունչ յայտնապէս կը ներկայացնեն: Այս պարագայից մէջ արեւն շնոր կնիոր երկրորդական գլխերը Հայոց կանոնէն դուրս հանել: Հայ ազգն ամբողջ հին կառկարանը, թէ առաջնականն եւ թէ երկրորդականն գրեթէ թարգմանութեամբ սենել: Այս բանը պայծառ կը անմասի նաեւ իրիշէի՝ խօսքերէն, ինչպէս նաեւ Ղապարայ փառքեցւոյ՝ առած տեղեկութեանն ելած բանական հետեւում: Եւ իրեաներն, եւ Ղապարայ՝ այն խօսքէն՝ թէ Ս. Գրոց ծանօթութիւնն առհասարակ էր Հայոց մէջ: Եթէ վարդան իւր երիտասարդ հասակէն թաշ տեղեկակ էր Ս. Գրոց՝ Մակարայեցւոյ թուղթն ալ ի միտին առնելով՝ բռնէ է թէ իւր առջին սենելը Ս. Գրոց երկրորդականն մասնաց թարգմանութիւնն ալ: Այնպէս որովհետեւ մ'իւր երիտասարդական հասակին մէջ թարգմանութեանն օգտուելով միայն՝ կրնայ դիւրութեամբ Ս. Գրոց կառարեւալ ծանօթութեանն ստանալ:

Յետեւեցաւ որ Մ. Նորենայեցւոյ առած տեղեկութիւնը ամենայն նկատմամբ սխալ է, եւ իւր յաւերածն է, զոր թերեւս բռնած է Թովաքոս փառքեցւոյ կանոնական զրոյց թուղթն վրայ առած ծանօթութիւնը սխալ բժշկելով: Եթէ նաեւ փառքեցւոյ գործածած աղբիւրն աւելի հնազանց աղբիւր մ'ալ ունեցնէ եւ առջեւը, այն աղբիւրն այս թիւը չունէր, եւ այս անկէ յայտնի է՝ որ Ղապար ոչ այն սխալ տեղեկութիւնը առած է այդ աղբիւրէն եւ ոչ ալ համառակ գրած:

Հայոց եկեղեցւոյն Ս. Գրոց կանոնին նկատմամբ բռնած դիրքը կատարեալ կերպով խմանալու համար՝ պէտք է միանգամայն տեսնել թէ Նոր կառկարանին կանոնական զրոյց ինչ յարգ կ'ընծայէ: Ս. Գրոց կանոնին պատմութիւնը կը ստիպէլ զմզջ թէ առաջնական քաղաք եւ թէ Ս. Հարց բռնած դիրքը քննելու: Նոր կառկարանի զրոյց մէկ փոքրիկ մասը քրիստոնէական եկեղեցւոյ մէջ վերջէն ընդհանուր ընդունելութիւն գտաւ: Ըստ լինան ծանօթ էին Հայոց այն դիտականաց գրութիւններն, որոնք հնազանց ժամանակները Նոր կառկարանի ինչ ինչ գրքերն իբրեւ աստուածաշունչ շէնն ուզող ընդունել: Այսպիսի գրութեանց քանի մը հասին Նայեմիի թարգմանութիւնը կը յուշանէ, որ Արիոս Կա ժողովոցեան մէջ ասոնք ընդունելութիւն եւ յարգ գտած էին: Կարծես թէ Երեմիի Նոր կառկարան բռնելով միայն Աւետարաններն ու առաքելական թղթերը կը հասկենայ, իսկ Ղապար միայն առաքելական թղթերը: Այս պատճառաւ ալ շնորհալու եղբ Հայոց Նոր կառկարանի կանոնին խնդրոյն որոշ պատասխան մը տալ: Երբեք իւր հաստատութեան մէջ չորս աւետարաններն ալ կը գործածէ: Օրինակի աղագաւ թոյց ի Մատթ. Ը. 29 եւ Ղաւ. ԺԵ. 4, 6, 8 համարներէն՝ Մարկ. ԺԶ. 18 եւ Թով. ԻԱ. 31 եւն

համարներն ալ վկայութեան կը կոչուին՝ որով կը տեսնուի որ երկու վերջիններս այն գլուխները Հայոց կանոնին մասը կը համարուին, որոնք նկատմամբ քննադատութիւնը գծուարութիւններ կը հանելու: Գործոց առաքելոց ԺԵ. Գլխին 22^ր եւ 23^ր համարներն բովանդակութեան յառաքելութեանն նոյն զրոյց կանոնականութիւնն ալ կը վկայուին: Ըստ ստեղծ գործածուած են Պողոսի թղթերը. այսպէս օրինակի համար՝ Լուով. ԺԹ. 22^ր, Ա. Կորնթ. Ը. 27^ր, Բ. Կորնթ. Զ. 15^ր: Փառքեցւոյն՝ Գաղատայեցւոյ թուղթը վկայութեան կը կոչէ: Նմանապէս նոյն մատենադրին խօսքերը կապ ունին Եփեսացւոյ թղթին Ե. 4^ր, 5^ր, Ա. Թեսալ. Գ. 16^ր, Բ. Թեսալ. Գ. 8^ր համարներուն հետ: Իսկ Փիլիպ. Բ. 8^ր, Ա. 8^ր, Բ. 4^ր, Բ. 8^ր, Բ. 21^ր աւ. Եղեղայ, Երեմիի ճիստի թուղթը ոչ ուղղակի կը յիշէ եւ ոչ կը գործածէ: Բայց զՄարկիան¹ կը պարտաւ՝ առաքելական թղթերը մերթելան համար: Յետեւեցւոյն բռնած համարն՝ այս հերակոսոր ճիստի թուղթն ալ կը մերժուի: Ըստ այսմ կ'ընդիկ այս թուղթն ալ կանոնին մասը կը համարուի, եւ ինչպէս կ'ընդունի Պողոսի այն ամեն թղթերն ալ կ'ընդունին՝ որոնք բացառապէս կերպով կանոնական համարած են: Ինչու որ երբեքեցւոյ թուղթն ալ (ԺԱ. 5^ր) կը գործածէ: Երբեք գաղատայեցւոյ ԺԱ. մեկնած ասոնն՝ մատենադր՝ կ'ընէ Եփեսացւոյ թղթին ԺԱ. 32^ր համարը, եւ Պողոս առաքելաւոր նոյն թղթին հեղինակը կ'անուանէ: Նոյն պատմագիրը Կորնթացւոյ թղթին Գ. 22^ր — 24^ր համարը վկայութեան կոչելով՝ նոյն թղթին Հայոց ճով կանոնական ըլլալուն կը վկայէ²: Այս պարագայից մէջ Փիլիպանի թղթին շփոթելը կամ վկայութեան չկուտիլը՝ արդեւք չ'ըլլար բախալ թէ Հայոց կանոնը Պողոսի 14 թղթերն ալ իւր մէջ կը բովանդակէ: Բայցմագաթի գծուարութեանց աւ ընդգիծութեանց բախալ երբեքեցւոյ թղթին կանոնական յարգ վկայելն ի յառաջագունէն ենթադրելու առիթ կ'ուրայ: Թէ Հայոց եկեղեցւոյն մէջ ի սկզբանէ անտի կանոնական ծիսութիւն սենէին՝ Նոր կառկարանի մէկաւ երկրորդականն գրքերն ալ՝ այսինքն այն գրքերն՝ որոնք առաքելական ծագում սենեալուն վրայ բաւական տեսն տարակոյս եղած

¹ Անդ. Բ. ԺԹ. Էջ 132: Դ. Թ. Էջ 270: Ա. Էր. Էջ 89: Դ. ԺԹ. Էջ 282:

² Անդ. Դ. ԺԹ. Էջ 285 հմտ. Թով. Մանգակ. Էջ 48 եւ որքն անդր:

³ Երեմիի անդ. Բ. ԺԵ. Էջ 187:

⁴ Անդ. Դ. ԺԹ. Էջ 284:

⁵ Անդ. Դ. ԺԹ. Էջ 151:

⁶ Թով. Էջ 675:

⁷ Անդ. Էջ 654:

⁸ Պաւլ. Էջ 98:

⁹ Պաւլ. Էջ 111:

¹⁰ Երեմիի անդ. Դ. ԺԵ. Էջ 275:

¹¹ Անդ. Բ. ԺԵ. Էջ 187:

¹² Անդ. Բ. ԺԵ. Էջ 168:

¹³ Անդ. Դ. ԺԵ. Էջ 253 եւ Դ. ԺԵ. Էջ 287:

¹⁴ Անդ. Ա. ԺԵ. Էջ 104:

¹⁵ Անդ. Էջ 11:

¹ Անդ.

² Անդ. Էջ 130:

³ Եւ Գլխին Էջ 129:

⁴ Kaulen, Einl. Էջ 33:

⁵ Անդ. Դ. ԺԵ. Էջ 253:

⁶ Պաւլ. Էջ 52:

է: Յայտնուպէս Եզերիկ՝ տնտեսականութիւն կ'ընէ Յաւազայ Բ. 137 համարին վրայ: Վաղար Փարպէյի բառ առ բառ վկայութեան կը կոչէ Յաւ. Ե. 1 համարը: Երկրորդ Մեծագործութիւն ալ նոյն թղթին առաջերկաւն ծագում ունենալուն կը վկայէ եւ Ե. 728 եւ Ե. 201 համարները մասնաւորապէս կ'ընէ: Աս կէտն ալ յիշեցնէ որ նոյն հայրաւորեան ճառերուն մէջ Ա. Պետր. Գ. 77 եւ Ե. 28 եւ 37 համարները վկայութեան կը կոչուին: Եզերիկ տնտեսականութեան գաղափարը իշխած եւ աւելցուցած ասանք թէ տնտեսական մասնաւորեան եւ կապալներով կապուեցան, չարեանցի կոչում մը կ'ընէ, որմէ պետքն Բ. թղթին (Բ. 4) կառնականութիւնը ապահովուէ, իսկ Յաւազայի թղթին (Ե) հաւանականութիւնը արեւմտեան Բովհանուն (Ե) հաւանութիւն Բ. 4. թղթներէն կոչում չէր, բայց այդ պահանջութիւնը կրնայ ուրիշ պատճառներով այլ մեկնուի, եւ չի կրնար բաւել թէ տապալից մը եւ նոյն թղթերուն կանոնական արժէք ունեցած չլլալուն: Երկրորդ Ա. թղթին վկայութեան կառնականութիւն (Ե. 13) եւ Եզերիկ (Ա. 5), իսկ Յայտնութիւնը, Երբ Ուրիշ 1665ին հայերէն Աստուածաշունչն առաջին անգամ ի լոյս ընծայեց՝ ձեռագրաց մէջ Յայտնութեան հին թարգմանութիւնը չէր գտնուի: Վերջին թէ Ե. Յայտնութեան մէկ թարգմանութիւնը գտնուեցաւ, բայց Ա. Գրոց մէկալ մասերէն շատ վերջ կատարուած թարգմանութիւն մըն էր: Որչափ որ ալ զարմանալի ըլլայ այդ պարագան, սակայն չի կրնար տապալից ըլլալ հայերէն թարգմանութեան ի սկզբան անգ Յայտնութեան գիրքը չբովանդակելուն: Ինչու որ Երեմիայի եւ Սիրաբայի գրքերն ալ՝ որոնց կանոնական ըլլալը վեր կըրնայց յուշընել, Յայտնութեան ինքնակի վիճակից եղած էին: Եվ թէ Յայտնութեան գրքին յետագային ժամանակէ մէկ թարգմանութիւնը գտնուեցաւ, սակայն միայն ճշման է որ Ուրիշին յառաջ ալ այդ գրքին պակաս ըլլալը գրապրուած էր: Դրանեօրոք Ազգաստեղծութիւն եւ Յայտնութիւնը գրքերուն հայերէն թարգմանութիւնը ըլլալը — Յայտնութիւնը մերած ըլլալ՝ անոր համար չի կրնար բաւել, վասն զի Հայոց թովանդակներն կրնային նոյն ճառարժեանն առնելն իրենէն, Բարսեղ, Գրիգոր Նիսիացի, Աթանաս, Եփրեմ, որ Յայտնութեան Յունաց եւ Ասորաց թովանդակներն ըլլալուն կը վկայեն: Յայտնութեան հայերէն Աստուածաշունչն ինքնաբերական անուղղակի յուշում մըն է այն

պարտաւր, որով Եզերիկ զՄարկիան կը պարտուէ Աստուածաշունչն գրքերը մերթ յաւեր համար: Եզերիկ Յայտնութեան գիրքն անուամբ չի յիշէր, այլ կը շատանայ նոր կատարներ՝ աւետարանաց եւ առաքելական թղթին ըստինքով: Բայց ինչպէս որ Գրոցն առաջերկալ կանոնէն գաւա մնացած չէ (տես վեր), Եզերիկն ալ չի կրնար բաւել թէ Յայտնութիւնը գաւա մնացած ըլլայ: Եզերիկ պարտաւրն առաջերկալ կ'ընէր Մարկիանի մերած գրաց թուովը. արդ՝ այն մերժուած գրքերէն էր Յայտնութիւնը: Այի կրնար աւարկուիլ, թէ Եզերիկ Մարկիանի գէժ մտքաւայ այդ տեղը՝ բացառապէս Հիշուող գրաց տպաւոր չի կրնար բլայ ոտ պարզ պատճառի համար՝ որ նոյն Հայոց կանոնական համարած գրաց նկատմամբ ապահով ըլլալուն է մարդ, որով զի Եզերիկ պարտաւրն տարածութիւնը հասկնալով: Վասն զի միտ գտնուէ եւ որ Եզերիկ այդ հերքարկականութիւն գէժ կուտած ասան՝ Ս. Գրոց այն կանոնին պարագան կը հանդիսանայ, որուն գէժ կը մարտաւր Մարկիան: Բայց ստախ՝ կ'ընէր թէ այդ շատագոյն՝ ուղղակի ճանօթ էր Յայտնութիւնը եւ զայն կ'ընդունէր: Ետեւայ Ե. 137 եւն համարներուն մէջ պատմուած գէպեր յիշելով՝ Եզերիկ Միքայէլ հերքաւականութիւնը «գործարար Աստուծոյ» կանոնական: Այնտեղ երեւցած հերքաւար Միքայէլ անուանելը Դանիէլի Ժ. գլխին 217 եւ ԺԲ. գլխին առաջին համարին կ'ընդունէ, իսկ այդ հերքաւական «գործարար Աստուծոյ» կոչուիլը կատարականութիւն կը մեկնուի Յայտնութեան ԺԲ. 77 համարով, ուր այդ հերքաւականութիւն Աստուծոյ համար պատմականութիւն թարգմանական գործարարն է, եւ ոչ թէ լոկ պահպանութիւն, ինչպէս Դանիէլը ըսով:

Հայերէն Աստուածաշունչի գրքերն ընդունած ժամանակ՝ ընդունեցան միանգամայն անայն ստատուեցին ըլլալուն հակադր: Հայ մատենադարացի պիւնայլ առիթներուն մէջ բաւական ըլլալը բառական պայման եւ որոշ կը ըստընեն՝ թէ Ս. Գրոց թովանդակութիւնն ինչ հեղինակութիւն ունէր: Նախ եւ յառաջ Հայ մատենագիրը իրենց վկայութիւններով կը հաստատեն՝ թէ Հայ ազգն այն գրաց ստատուեցին հեղինակութեան կը հաւատարմ: Եզերիկ շատ տեղից կ'ըստան՝ «Աստուծոյ աստեղծութիւնը կ'ընէր իրենէն իրեն իրեն մարդարէն իտեղեր յառաջ կը բերէ եւն: Այդ վկայութիւններէն կը տեսնուի՝ որ որոշ անձնաւորութիւնը հեղինակ ընդունուին Ս. Գրոց: Առնչուլ գաս» կը յիշուին Միքիան իրեն հեղինակ Հնդամաններն, Դանիէլ՝ Սաղմոնաց, մարգարէք՝ իրենց անունը կրող մարգարէական գրաց: Փարպէյի զԱղոյման երգ երգչից հեղինակ կը համարի:

1 Անգ. Բ. ԺԲ. էջ 150:

2 Թուղթ. էջ 861:

3 Երգ. էջ 120 եւ 131:

4 Եր 1388, էջ 85:

5 Անգ. Բ. ԺԳ. էջ 184:

6 Թուղթ. էջ 858:

7 Quadro եւն. էջ 27:

8 Quadro եւ Թարգ. Թուղթ. էջ 854:

1 Անգ. Գ. ԺԳ. էջ 207 եւ Գ. ԺԳ. էջ 208:

2 Անգ. Ս. ԺԳ. էջ 241:

3 Բացառապէս չի թէ Եզերիկ ստատուեցաւ միշտ այն վրայ խառն ասանք (Ա. ԺԳ. էջ 52 եւն) արդեօք Յայտնութեան ԺԲ. գլխին 118 համարն ագրուած է:

Մատթէի՝ եւ Ղազարոս՝ ուստարաններն յիշեալ
հեղինակաց կ'ընծայուին Թովհ. Մանդակունի
Թովհմես Թուղթի՝ նշխանուն եկտոր Ցեանն կու
տայլ և Հայոց համար այս հեղինակները գլխաւոր
կամ ողջնական հեղինակները չեն։ Թովհ. Ման-
դակունի կ'ըսէ՝ թէ Ս. Գրոց հեղինակները Հու-
գառ՝ որովո՞ր լեզուաւ եկն՝ իրենց խօսքերը գրած
ժամանակ Եդնիկ՝ ինք գերեւն առաւ եւ եւս գո-
րաւոր կը բացատրէ։ Բայտ եղնկոյ՝ Աստուած կը
խօսի մարգարէիւք, եր վիպիւ, եր յայտնէ, կը մեկնէ
մարգարէիւք, Աստուած կը խօսի ի մարգարէն եւ
յառաքեալն։ Փարպեղի՝ իշխեալ հետ կը մեկնէ՝ թէ
Հոգին տուր առաքելոյ, Պօղոսի բերնով կը խօսի։
Աստուծոյն Հոգառով որովո՞ր կ'ըրգէ. Ս. Գրոց
շմարտութիւնները Հոգւոյն որոյ շնորհքով
մեղէ արուած են։ Ս. Գիրքն աստուածատուր՝
գիրք է, Այս ամէն քայտարութիւններով՝ Հոգւոյն
որոյ՝ աստուածատուր գրոյ յօրինման ժամանակ
նշ թէ միայն հեռաւոր գործակցութիւն մը կ'ըն-
ծայուի, այլ ուղղակի կը հաստատուի՝ թէ ինքն
Հոգին Սուրբ է Ս. Գրոց մէջ ամփոփուած խորհր-
դոց եւ բանից հեղինակը։ Մարգկային հեղինակ-
ները՝ Հոգւոյն Սրբոյ գործիքներն էին գրքերի
գրելու համար, ինչպէս որ հայերէն լեզուի գոր-
ծիակարն լաւ կը բացատրէ արաքաւստ անոնց
յարարներով իւրեր կամ աղերսը։ Այս պատճառաւ
Ղազար՝ Ս. Գրոց խօսքերը Հոգւոյն Սրբոյ խօսքերը
կը համարէ։ Եդնիկ՝ եւ Թովհ. Մանդակունեայ՝
ըսածն են համաձայն։ Ս. Գիրքն Աստուծոյ խօսքն է։
Այս վկայութեանց լուսով՝ Ս. Աւետարանը,¹⁰
«Աստուծոյն գիրք»,¹¹ «Գիրք սուրբ»,¹²
եւ «Գիրք»¹³ քայտարութիւնները քայտարակապեն
եւ իրովին իրենց բուն ու յատուկ նշանակութիւնը
կ'առնուն։ Որչափ որ ալ Հայն ըստ արաքաւսն,¹⁴
Ս. Գիրքը հին եւ նոր կտակարանն կը բաժնէ, ի-
րենք եւ մարգարէք, աւետարանք եւ առաքելական
թուղթեր եւ ուրիշ տեղակ գրքեր կը գանապանէ,
սակայն՝ Եդնիկոյ խօսքին նշանով՝ այս ամէն գրքե-
րուն բուն հեղինակը միեւնոյն է, ամբողջ Ս. Գրոց
ասիւնը Հոգին Սուրբ Աստուած է։ Ասոր համար
այ կ'ըսէ։¹⁵ «Ոչ այլ եւ այլ Հոգի ետանց գմարգա-
րէութիւնն, այլ նոյն է մի Հոգի, եւ ինքնն ալ
կը յաւելու։¹⁶ «մի տաւիշ է հնոյն եւ նորայի»,¹⁷ երբ
մէյ մը Հոգին Սուրբ աստուածական գրոց բուն ու
գլխաւոր հեղինակը կը համարուի, այն ատեն ասով

յուրուած կ'ըլլայ, թէ Ս. Գրոց ներշնչութեան
այ կը հաստատուէ։ Երբ մէյ մը Ս. Գրոց հեղի-
նակն ամենապաշտ, ու անխաբ ճշմարտութիւնն
ըլլալը կ'ընդգծուի, ըստ այնմ ալ նոյն գրոց բուն
վանդակութիւնը կը յարգուի։ «Ճշմարիտ է մեզ
բան աւետարանն, կ'ըսէ Եդնիկ։¹⁸ «Ճշմարիտ է բուն
գրոյն»,¹⁹ կը յաւելու, եւ ասով կը յուսյունէ թէ
Ս. Գրոց ամէն գրքերը նոյն յարգն ու արժէքն
ունին։ Այս պատճառաւ ալ՝ «նշ թէ՛ Հակոստակ
ինչ միմեանք են գիրք»,²⁰ «Ճշմարտութիւնն
հակառակ միմեանց համարել»,²¹ կարելի չէ։ Այս
անխաբ եւ ճշմարտութեամբ պարգեւին վրայ մեծ
վատահալութիւն մ'ունենալով՝ կ'ըսէ «Մեք գիրք
որոց գհետ երթիցուք»,²² որպէս զե ճշմարտու-
թեան հանդիք։

Եր ճշմարտութեանն կը հաստատուի և Հայերը
թէ ամբողջ Ս. Գիրքը՝ թէ կ'ընտանէ եւ թէ՛ ար-
տարին նի ինչով մէջ անմալար է. քայտարակ մտք
կ'ընդունենէ Ս. Գրոց անմալարութիւնը։ Եր հետեւ
Հայերը Հայք թէ Ս. Գիրքը պատմական ճշմար-
տութեանց իրական ու անխաբ ասանդակութիւնն,
բնութեան քաղաքները ծանալանալն, աղտու-
հիս իրերուն ծածոթութեան փորձարարն է, Եդնիկ
Ս. Գրոց անմալարութիւնը միայն քարեմական եւ
կրօնական ճշմարտութեանց վրայ չէ սահմանափո-
կել։ Ամբողջ Ս. Գիրքը ներշնչութեան շնորհաց
պարգեւին մասնակից է Հոգառով Սրբով, եւ ամէն
մարտութիւնն է միայն ապաւ։ Միայն այս ենթե-
ղութեամբ կ'ընդ մեկնելի կարգադրի արտփո-
խանանայն բնական գիտութեանց ինդիքներուն
մէջ՝ մարգկային քննութեանց արդեանք հակառակ
Ս. Գրոց ծախսութեան գիտելի։ Ս. Գրոց խօսքերով
կը լաւէ՛ արեգական ու աստղեկերու շարժման եւ
ուղղութեան ինդիքը։ Սակայն երկու կէտ կոյ՝ որ
ներշնչութեան այս արձանաձմ նշանկայ (եւ նաեւ
միւս հոյ հեղինակաց) թով կը շարժարարն։ Առաջինը
յայտն է կոյալայն, որ Ս. Գրոց մէջ զարդարու-
մը կ'ընդունի ի մասին ճշմարտութիւնը յայտնելու
կամ՝ հաղորդելու։ Աստուծոյ յայտնութիւններն
որոշ նպատակի մը կը ծառայեն, ապա ուրիշն ըստ
բովանդակութեան եւ բաւ ծեղին ոյնպէս պիտի
ըլլան, որ այս վանանին համապատասխանեն։
Այս պատճառաւ ալ Աստուած մարդոց յարաբե-
րութիւնները նկատազուրկ են կ'առնու։ Եդնիկ
քանի մ'որինալ յառաջ կը բերէ, Այսպէս
կ'ըսէ՝ թէ Աստուած հոյնն, ջոյնն, փղոյսկին,
որոտման եւ խաւարին՝ արարած ըլլալը Մովսէ-
սեան ձեռքը քայայտալ կերպով շարտարակեց։
Ըստ ինքեան յայտնի բանն՝ որ երկնից ու երկրի
այս նիւթերը, զօրութիւններն եւ երեւոյթներն
այսպէս արարած են, ինչպէս արարած են այն մար-
միւններն, որոնց մասուղքը կամ պատահարն են
իրենք։ Բայց արպէս զի չլլայ թէ արարածն արեւ
կարմիրն է թէ ինչ ալ Մովսէսին իրեն արարածն

1 Փարպ. Պատմ. էջ 627։

2 Եդնիկ անդ. էջ 188։

3 էջ 83 եւ ուրիշ տեղեր։

4 Եդնիկ էջ 89 և նշ։

5 էջ 98 գ. 10, 108, 178։

6 Եդնիկ էջ 70։

7 էջ 57 եւ ուրիշ տեղեր։

8 էջ 85 եւ ուրիշ տեղեր։

9 էջ 79, 44, 53 եւ ուրիշ տեղեր։

10 էջ 81՝ Եդնիկ քով։

11 Եդնիկ էջ 73։

12 Եդնիկ էջ 107 և նշ։

13 Եդնիկ էջ 53։

14 Եդնիկ էջ 198։ Բ. Խէ։

15 Եդնիկ գ. Ժ. 4, էջ 280։

16 Եդնիկ. Բ. Խէ. էջ 180։

17 Եդնիկ. Բ. Խէ. էջ 217։

18 Եդնիկ, անդ. Բ. Խէ. էջ 183։

19 Եդնիկ, անդ. Բ. Խէ. էջ 187։

20 Եդնիկ, անդ. Գ. 6, էջ 211։

21 Եդնիկ. Բ. Խէ. էջ 185 և նշ։

նշանակաւած չէ՝ գոյութիւն չունի, Լոգիկն Սուրբ որ Մովսիսին կը խօսեր, ուրիշ մարգարէի մը միջնորդութեամբ յայտնեց, թէ վերջիւնիսներն ալ արարած են: Ասով կը հաստատուէ՝ թէ յայտնութեան մէջ ըստ պիտոյից յառաջդիմութիւն կը կայ: Աղբրացի շատագոյնի խօսքըստ նայելով՝ ինչ ինչ ճշմարտութիւններ Ս. Գրոց մէջ համառօտի միայն յիշուած են եւ կամ անմիջապէս իրենց ամբողջ տարածութեամբ յայտնուած չեն: Բայց Աստուծոյ ծրարգործի համաձայն՝ ինչ որ տեղ մը միմեկն կերպով ակնարկուած է, մի եւ նոյն Լոգիկն ուրիշ նոյնը վերջէն՝ ժամանակին՝ ուրիշ տեղ մը աւելի որոշ յայտնած ու մեկնած է: Եզդեկոյ կարծեմը՝ Մովսիս չի գրուեր, թէ հոգիկն արարած է թէ ոչ, Եսայի եւ Զարարիա Մովսիսի մէջն թաղածի կը լաւատարմեն, եւ բացառապէս կրօն մարգուհն հոգուցն արարած ըլլալը: Եւ որպէս Լոգիկն սուր համեցած գլխի իսկ որպէս պատմել բնել, իսկ աւրիւնը՝ անկէ մնացածներուն:՝ Յայտնութեան թէ՛ տարածութեան եւ թէ՛ պայմանութեան ոյր զարգացումը գիտաւորութեան կը տեսնուի հին կատարողների նորին համեմատութեամբ: Եզդիկի իւր պատասխանատուութեան մէջ առիթ կ'ունենայ սա ինքզոյն պատասխանելու՝ թէ Աստուած փրկիչն ինչն: Նախածնողաց անմիջականութեամբ ետքը չխաւերց' ոյլ շատ ժամանակ անցնելէն ետքը: Եզդիկն ուրիշ կերպով չի լուծեր, բայց ի՞նչ գործածի մասանիշ ընելով յայտնութեան մարդուն վիճակին համեմատաբարացումը: (էջ 231:) Ա. Արեւ. Գ. Յ. Տարբեր վիշտով պիտան կոչելով պատասխան կու տայ: Եւ այդպէսով այլապաշտութեան կը բացատրէ, զոր Յովհ. Մանգակաւնի յայտնի խօսքերով կ'ըսէ, թէ՛ Կոր կտակարանը հնչին լրանն է:

Մարգկային ընդունակութեան պիտոյից համաձայն Ս. Գրոց մէջ յայտնութեան զարգացումը գնելին ետքը՝ շատ բան մը պէտք չէ սա կէտին ալ համեմել, թէ Աստուած իւր ճշմարտութիւնները հարդգելու ձեւոյն մէջ ալ մարդուն վիճակը նկատողութեան առած ըլլայ, եւ լեզուի բացատարութեան հինք դրած ըլլայ ժողովրդական կամ առական ըմբռնումները: Այս բանն ըստ մտաց հարկաւոր էր՝ իրենց լաւ հասկնալու համար, եւ կրնար ըլլալ առանց աստուածային ճշմարտաբանութեան միտելու: Չի կրնար ըսուիլ՝ թէ Ս. Գրքը միայնակն է այնպիսի բացատրութիւններ գործածելուն համար, որոնց պատճառը թէ՛ եւ իրաց առարկայական հանգամանաց ապացուցումն սխալ ըմբռնումն ըլլայ, ուսկայն այս տեսակետով նայելու չէ անոնց վրայ, այլ նայելու է որոշ ժամանակի մը ծանօթութիւնը կամ ծանօթութեան միջոցներն աչքի առնել ունենալով: որով՝ յարաբերութեամբ շիշդ կ'ըլլան եւ են: Վերեւ արդէն յիշեցինք՝ թէ Եզդիկի արեւուն շարժման եւ ազդեցութեան խնդիրը Ս. Գրոց բացատրութեան կերպը չէ շտեղծել լուծել կը փորձէր: Այս բանն ըսած ժամանակը միայն դրած չէ: թէ ինչ է Ս. Գրքը՝ մարդիկ խօսելու կերպին համաձայն լեզու գործածելը, եւ ինչ է յայտնութեան բովանդակութիւնը: Ասկայն բարդութիւն

սխալ կ'ըլլար կարծելը՝ որ Եզդիկի ներշնչութեան զարգացման տիպան ըմբռնած ըլլար, իբր թէ նաեւ առական կամ ժողովրդական բացատրութիւնները ներշնչութեան պատճառաւ ընտրեան երեւութից առարկայական հանգամանքները բաց յետադր առտուածային յայտնութիւններ ըլլային: Այլ. Հոյոց ներշնչութեան վրայ անեցած հաստատր կարծես թէ Եզդիկը չով մեղմացած է սա երկրորդ տեսութեամբ՝ թէ Աստուած իր մի մեկնելու համար բացատրութեանց առական ձեւը գործածած եւ իմաստը նկատողութեան առած ըլլայ՝ առանց ստով ցուցնել ուղիւն: թէ բացատրութեան նոյն ձեւէն յառաջ եկած ըմբռնումն առարկայագէտ եւ բացարձակագէտ ուղի կամ ճիշտ ըլլայ: Այս քովարի յառաջանալիքը գիտեր թէ՛ Եզդիկի եւ շտեմելը, որ Ս. Գրոց մէջ կրօնական-բարոյական ճշմարտութեանց մէջ տարբերութիւն մը կայ, նմանագէտ գիտեր թէ՛ Եզդիկի համեմատ յայտնութեան վիճակները մի միայն կրօնական ճշմարտութիւններ ստղծեցնել է: իսկ Ս. Գրքը յայտնեալ ճշմարտութեանց դրաւոր հաստատուութիւնն է, առարի եւ արտաքին իրաց վրայ այնպիսի ծանօթութիւններ փնտռելու չէ, որ ժամանակին տեսութեան սահմանէն դուրս են,՝ (այլ թէ՛ այն ժամանակ, երբ ասոնց կրօնական ճշմարտութեանց հետ ներքին ազդեցութեան կամ արտաքին իրաց յայտնութեան ալ պահանջէ) Ի գործածականիք գիտարի եր սակայն որոշել թէ ինչ բան միայն յայտնութեան բովանդակութիւնն եւ բացատրութեանց ձեւն է, ինչ բան ժողովրդական տեսութեանց համաձայնեալ է, եւ ինչ բան քրիստոնէի իրաց անկունութիւնն է: Այսպէս Եզդիկի սխալեցաւ Ս. Գրոց արեւուն շարժման վրայ ըսած խօսքերը ըմբռնելու մէջ, բայց ուղիւ սկզբունքը բարձր պահէ: Այլ թէ՛ ներշնչութեան սխալ զարգացումը գնելը սխալեցաւ, այլ բնութեան անկախութեան ծանօթութիւնը, որ արդեւիք եղաւ Եզդիկայ տեսնելու թէ՛ ինչ տարբերութիւն կայ առական, իրական տեսութեան եւ առարկայական իրողութեան մէջ: Այն եւ իրողութիւնը գտնադրուելու մեքաւոր առիթը կ'ընենայ Եզդիկի՝ այն գեղեցիկ, զոր Մարտին եւ այլ հերետիկոցը գործեցին՝ Ս. Գրոց խօսքերը շարաշար գործածելով, ըստ որում երկինք տար, եսթի՛ կամ երեք ըլլան այնու ցուցնել կ'ուզէին, որ Ս. Գրոց երկինք բաւը շատ յաճախ բացմարար կը գործածուի, երկինք երկինք կը յիշուի եւ Պոլոնի երրորդ երկինք յափշտակուելը կը պատմուի:՝ Այս պատճառաբանութեան գէ՛մ Եզդիկի նախ եւ յառաջ մասնաւոր ինչ կ'ընէ հին կտակարանի բնագրին լեզուն, որ երկինք միայն յափշտակուել կ'գործածէ առանց ստով երկինք թռչելու վրայ որոշ բան մը գրուցել ուղիւն: Հեթանոսաց առարկան յափշտակութեանը համար կ'ըսէ՝ թէ՛ նմանագէտ պատմել երկինք թռչելու վրայ յայտնութիւն մ'իյնած չէ, այլ առարկան այն բացատրութիւնն ընտրած է իւր տեսած երկնաւոր մասին աստիճանը ցուցնելու համար:

1 Ճ.Մ. Schanz, zur Lehre von der Inspiration. Tüb. theol. Quartalschr. 1896, 2, էջ 193:

2 Սեդ. Գ. էջ 256 հւռ:

“Բայց թէեւ կոչի բարձրութիւն ինչ՝ երկինք, որպէս յորժամ ափնէ գիր, թռչունք երկինք եւ ցոյց երկնից, եւ ամպք եւ հալմք երկնից, ոչ թէ՛ յերկնի ինչն, այլ զի ի բարձրութեան են՝ երկնից կոչին՝ Կա եւ զծառայ տնգամ, որք ի օտկա ինչ բարձրութեան են, առեմք՝ թէ երկտարբեր են. եւ զծայ թէ յերկն կոչի, ու Ռեքմն նշնիկ ընդգեմ՝ քաղաքութիւն մը ինչոյի ստիպական գործածութեան հակառակ կամ անստիպ կերպով գործածելով եւ արժանաւորելով անկէ հանուած չափազանց երկարացութիւններն իրրեւ յայտնեալ ճշմարտութիւններ յառաջ բերելու՝ Այս վարձանց ծծածագիւն բոլորք կը ցուցնէ՝ երբ Ծննդ. Զ. 17՝ համարեն աստեղաց անշարժութիւնը հետեւյորդներուն զէմ՝ նոյն ցույցմամբ Ծննդ. Բ. 15՝ համարեն Ազամայ գրախոր մէջ բեւեռնայ բլրայ իր հետեւյորդն՝ Յամնայնի զկարպոյ օրինակաց մէջ փոխաբերութիւն կոյ՝ Զատուզակ ալ կ'ընդգծեն, որ Ս. Գրոց մէջ կան գաղաւթներ, որ իրաց ըմբռնումն առնուած են եւ իրականութեան հակառակ կ'եղին. Գ. օ. արեւուն յարկարկի գառնալուն բացատրութիւնները, Այս ալ կ'ընդգծեն՝ առանց Ատուածաշնչին անմարտականութիւնը զոչելու, Ատուածայ Փարսուպէ՝ որպէս խառնընկէ կը մկնէ ընդգէմ անմայր որոնք զԱտուած չարին սկիզբ համարի կ'աղէին. ապա այս մեկնութիւնն սերբ բանի վրայ չի կայանար, բայց եթէ անդդական բոլոր իրրեւ ժողովրդական բացատրութիւն՝ պարզ լայնուածութիւն իմաստով առնելու վրայ, Հատ առեղ պերճախօս օրինակ կ'ընծայէ մեզի Եփէի, երբ համաբոլաց, յուշակապարիք են գոյութեան հաւատարմութեան աւերող պաշտօնութեան դէմ կը կռուի, Եւ մտքն եւ թէ Ս. Գրքն իրեն համար որոշ է՝ որ բաց ի հրեշտակներէ, մարդիկներէ եւ դեւերէ օրիշ բանաւոր արտառ չկայ, Բայց որ ստիպուի աւարտութեան մը դէմ կռուիլ, զոր Եսայիայ Ժ. Կ. 20՝ — 24՝ համարներէն յառաջ կը բերին, Այնտեղ Եսայի աւերեալ Բաբելոնի համար այսպէս կ'ըսէ. “Ոչ բնակեցէ յաւիտեանս ժամանակակ, եւ մի մտցնի ի նմա յաղգս բազում, եւ մի եւս անցնեն ընդ նա արարացիք. եւ հովիւք մի հանգիցեն ի նմա, (21) Այլ անդ հանգիցեն գաղանք վայրենիք. եւ լցին սուրբ նոցա պաշտակաւ. եւ անդ հանգիցեն համարութ, եւ անդ դեւք կալաւեացն. (22) եւ յուշակապարիք բնակեցնեն ի նմա, եւ ողիւք ձալս հանցեն յապարանս նորա, Այստեղ համարութ, եւ յուշակապարիք մէկալ կենդանեաց պէս գոյութիւն սենեցող համարուած չեն՝ Եփէի կը ժխտէ, Մատարութեան արժանի է որ այս մեկնական ինդիքը լուծելու համար՝ փորձաւորութիւնը օգնութեան կը կանչէ. “Յուշակն թէ գառնիկն իշացուք (= յուշակապարիք) ի Բաբելոնի, նա որովհետեւ կարեն չէ ցուցնել, ապա ուրեմն ըսել է՝ թէ ասոնք անուանք են առանց գոյութիւն սենեակալ, Ա. Գիրքը մարդոց սովո-

րական բժշկութեան համաձայն վարուած է այստեղ, եւ Բաբելոնի կործանումն ու քաղաքական աւերումը նկարագրած է յառաջ բերելով այն երեւոյթները, սրտնցմով ասիք եւ ժողովուրդը ամբողջական աւերում ըստածին գաղափարը կարգմէ, նա սակայն Եփէի կ'ընդգծեն, որ դեւք ալ ամեն անասն գաղաւթ հորեցուցիչ եւ մարդեցուցիչ կերպարաններ առնելով մարդոց կրնան երեւնալ, Այսպիսի կերպարաններն տեսնող մարդիկ՝ իրենց զգայածին համաձայն կը գտանեն. եւ որովհետեւ երեւութի զիական էութիւնը զգոյնաց համար ծածկուած էր, կը կարծեն թէ այս երեւոյթները արարած են եւ անասն մի կենդանիներ, Այս զգայական փորձառութեան հիման վրայ եւ մարդոց նիւթական բժշկութեան համաձայն Ս. Գիրքն ալ այսպիսի կերպարաններ կամ երեւոյթներ կը նկարագրէ՝ առանց ամենին անոնց բնութեան վրայ խօսք մ'ընելու. Եթէ Եփէի առջեւ պայծառ ապացոյց մ'ունենար երկրի արեւուն շուրջ գառնալուն, ապահով անմկնալէս կ'ըսէր թէ Ս. Գրոց բացատրութիւնը սովորական մտածման կերպին յարմարեալ է, որ ըստ ինքեան ոչ թէ իրը կ'որոշէ, այլ լիկ բոս գաղին բժշկութեան իր մի օտարացի է Բնագիտական, աստղագիտական եւ դիպրամանական իրաց մէջ անշուշտ այսպէս կը վարուէր, Իսկ պատմականներն մեջ, Ապացուցանելու համար նիւթ կը պակսի, բայց իւր սկզբունքը կը պահանջէ որ այսպէս վարուէր, Ինչու որ պատմական դիպաց կամ գէթ առեւելային զիպականց նկարագրութիւնը կենայ այնպէս օւրիշ դիպաց կամ ճշմարտութեանց նման ըլլալ՝ ինչպէս դիւյաբանականները, մասնաւոր այն ատեն եւ ժողովուրդը դանդիւր այն դիպաց ծանոցիչ նշանն ըրած է, Սաշակն ստղագէտ՝ որ հին Հայերը հիմնաւածէն յառաջ թէ կանոնական դրքերն ամբողջապէս ունէին եւ թէ Ս. Գրոց ներառեալ ինչու զիպականութեան թափալանց ստուարացնելու եւ Ս. Գրոց աստուածային ներշնչութեան հաւատքը եւ անոր սղեղ մեկնութիւնը առանց մեծ վտանգի մատնելու:

ՓԵՆՏԱՅՈՒ ՔԻՆԴՆԵՐԵՐՈՒ ՆԻ ԻՐ ՊԵՏԱՐԻԹԵՆ
ԽՐԵՐԵՆՈՒԼ
(Հորան=Խոնի=)

Բայց մենք դեռ տեսներ, թէ Խորենացին ինչ աղբիւրներից է քաղել “Խորենացի պարագիտներն՝ պատմութիւնը, որոնց իւր թէ կարգել էր արդէն Տրդատը, (Խոր. Բ, 36) եւ վերահաստատում է Անարդուրը, Արդ փաւստո Գ, Ը, Խոսում է Հայ աշխարհաբան, աշխարհագիր, Բիւրաւոր եւ հաւաքաւոր նախարարների

1 Անդ. Բ. Ի. 62 188:
2 Անդ. Բ. Ժ. 62 166:
3 Անդ. Ա. Ի. 62 98:

1 Անդ.
2 Անդ. Բ. Ի. 62 97: